

parteisekretäride poolt määratud isikud. Neil polnud kuhugi taanduda, nii et suurem osa neist sai karistada oma kuuluvuse eest. Vabatahtlikku kuulumist tunnistasid vaid 59, sellele lisandub 19 vabatahtlikku 16–24-aastast neidu ja naist, kellest mitmed nimetasid ülekuulamistel kahetseks oma teguviisi nooruse rumaluseks. Süüdistustest vabastati 27, peamiselt desertöörid ja sunniviisilised liikmed, nende hulgas ka üks 14-aastane poiss. Saksa sõjaväkke astunud oli kaks, nende juures pole märgitud mingit karistust. See kehtib ka nende kolme kohta, kes põgenesid Rootsi – üks 1944. aastal, teiste puhul puudub põgenemisaeg ei ole teada. Paljud saadeti koon-
duslaagrisse, nende edaspidise saatuse kohta andmed tavaliselt puuduvad. Neid oleks olnud võib-olla võimalik leida, nende nimesid pole hukkunute nimekirjades. See oleks tulnud üldpildi täiendamisele kasuks. Teatavasti kuulutati 20. detsembril 1941 välja amnestia poliitilistele vangidele. Selle käigus vabanesid Nõukogude perioodi vähemtähtsad funktsionäärid. Selle mõjust Saaremaal pole uurimuses juttu.

Vanglatöötajatest mõisteti surma ainult vanglaülem, Vassili Riisi onu Arseni Riis. Tervenisti viis astus Saksa sõjaväkke, osalt pärast vangistust ja koonduslaagrit.

Uurimise väärtust tõstavad paljud fotod, nii ohvritest kui ka nende kannatuste põhjustajatest. See on väga tänuväärne panus, mis võiks olla eeskujuks samalaadsetele uurimustele Mandri-Eesti kohta.

Vello Helk

Mis peitus seitsme luku taga?

Voldemar Kures. Seitsme lukuga suletud raamat. I ja II köide. Ilmamaa, Tartu, 2006. 508 ja 496 lk.

Ajaloohuviliste lugejate rõõmuks avaldavad meie kirjastused üha rohkem mälestuste-raamatuid ja päevikuid, mis kajastavad paljude elualade esindajate, nende perekondade, sõprade-tuttavate ning kogu rahva saatust möödunud sajandi ajalootormides.

Samas on selge, et inimeste ring, kes võiks Eesti esimese iseseisvusperioodi sündmustikku ja olusid iseenda kogetu, kuuldu ja nähtu põhjal iseloomustada, kuivab paratamatult kokku. Seda olulisem on iga mälestuskatke ja päevikumärge, mis tookordses Eestis mõnel elualal silma paistnud isiku poolt on kirja pandud. Üheks selliseks tippu jõudnud erudeeritud ja informeeritud isikuks, kes päevikupidamist ei põlanud, oli ajakirjanik Voldemar Kures.

V. Kures (endise nimega Koch), sündis 5. detsembril 1893 ja läks manalateele 29. juulil 1987 Stockholmis. Oma kutsumuse ajakirjanikuna leidis ta juba noorukina, asudes 1911. aastal tööle Postimehe juurde. Esimese maailmasõja aastatel oli ta tsaaarmee ohvitser ning Vabadussõja ajal äratasid nimemärgiga V. K. tähistatud sõjateated ja reportaažid üldist tähelepanu. Järgnevatel aastatel jõudis ta lisaks Postimehele töötada kõigi Eesti suurimate lehtede, nimelt Päevalehe, Vaba Maa, Tallinna Teataja ning Kaja toimetuses. 1930. aastate teisel poolel töötas Kures siseministeeriumile alluvas Riiklikus Propaganda Tööluses.

Saksa okupatsiooni ajal tuli V. Kuresel kaks korda istuda vanglas, kuid 1943. aastal õnnestus tal koos oma arhiiviga Soome põgeneda. Helsingis oli ta esialgu ajalehe Malevlane kaastööline, 1944. a. siirdus Stockholmi ja jätkas aktiivset ajakirjanduslikku tegevust. Tema kompromissitu antikommunistlik hoiak ning kodumaal valitsevate olude karm kritiseerimine põhjustasid okupatsioonivõimude meelepaha ning Nõukogude Eesti meedias avaldati arvukalt räigeid V. Kuresse vastu suunatud materjale.

V. Kurese dokumentaalne pärand on kõigepealt tänu arhiivitöötaja Peep Pillaku hoolele jõudnud kodumaale ning kaks köidet päevikumärkmeid on näinud kirjastuse Ilmamaa vahendusel ka trükivalgust.

Kõnesoleva teose esimese kõite esimeses osas pealkirja all “Vabariik” leidub päeviku-märkmeid aastatest 1929–1943 ning neile on lisatud mõnevõrra V. Kurese kirjavahetust ja paar varem perioodikas ilmunud artiklit. Raamatu teises osas “Paguluse algus” on avaldatud päevikumärkmeid 1943. aasta oktoobrist kuni 1950. aastani ning lisaks mõned artiklid. Teose teises kõites on publitseeritud V. Kurese päeva-raamatud aastatest 1951–1952.

Pagulusaastatel kirjutatud päevikud sisaldavad hulgaliselt huvitavat informatsiooni esimese iseseisvusperioodi kohta. V. Kures kasutas kõiki võimalusi, et hankida informatsiooni tookordsetes sündmustes osalenud isikutelt ning kuuldu hoolikalt talletada. Kuresel endal polnud enam võimalust vestelda K. Pätsi, J. Laidoneri, J. Tõnissoni, K. Eenpalu ega teiste juhtivat rolli mänginud isikutega, vaid nende seisukohti ja tõekspidamisi tuli refereerida teistele isikutele tehtud avalduste kaudu. Seega on meil osalt tegemist Voldemar Panso sõnu kasutades – mälestuste mälestustega.

V. Kures kui endine rindekorrespondent tundis hiljemgi jätkuvat huvi Eesti Vabariigi tekkimise ja Vabadussõja vastu. 1945. aasta 7. aprillil ta kirjutas: “Meie iseseisvus oli puhtal kujul tookordse maailmapoliitilise konjunktuuri, tookordsete meie kasuks ainulaadselt moodustunud jõuvahekordade saavutus.” Tõsi küll, samas lisatakse: “On selge, et ilma eeldusteta, mis meil kui rahval olid olemas, ei oleks saadud seda konjunktuuri kasutada. [– – –] Ja tänu ja kiitus kõigile, kes selle ajaloo kingitusest kinni haarasid.” (I kd., lk. 126)

20. sajandi on ajalugu eestlastele tõepoolest kaks korda pakkunud suure võimaluse ja mõlemal korral suudeti see realiseerida.

21. jaanuaril 1929 fikseeris V. Kures pikema jutuajamise Vabadussõja-aegse Tallinna komandandi Theodor Rõuguga. Viimane meenutas kaootilist olukorda 1918. aasta sügisel ning seda, et sadamas hoiti kuni 15. jaanuarini 1919 laev auru all, et vajaduse korral toimetada valitsus Saaremaale. Peale kindral E. Põdderi ei leidunud meest, kes oleks ühele välikohtu otsusele alla kirjutanud, polnud mehi, kes surmamõistetud maha laseks. Lõpuks viisid mõned ohvitserid surmamõistetud linnast Pirita poole, laskisid revolvristest ta maha ja jätsid laiba maanteekraavi.

Just sellistes tingimustes omandasid otustava tähtsuse raudne tahe ja meelekindlus. Rõuk kinnitas, et K. Päts ja J. Laidoner olid Vabadussõja ajal ainsad mehed, kes oskasid käskida, ning kuuldavasti olnud kolmandaks J.

Poska. Vastuseks küsimusele, mida vastupanu korraldajad ise tookord mõtlesid, on V. Kures märkinud: “Rõuk ütles, et tema isiklikult on tegutsenud mingi hüpnoosi mõjutusel, ja et sarnases meeleolus olid arvatavasti ka teised. Ei mõelnud lihtsalt lõpuni, mis homme päev võiks tuua. Anti käske ja korraldusi, elati mõtlemata, mis tuleb homme, ülehomm. Vedas!” (I, 31)

3. jaanuaril 1930. a. on V. Kures päevikusse märkinud ilmselt mõned päevad varem J. Laidonerilt kuulnud mõtted Vabadussõja algul valitsenud oludest. Laidoner nimetas asjaolu, et ta Saksa okupatsioonivägede saabudes pidi Venemaale pakku minema, õnnelikuks juhuseks. Teatavasti otsisid Saksa võimud taga kõiki Vene väes luurega tegelenud ohvitseri, ka baltisakslasi, kes saadeti koonduslaagrisse. Laidoner märkis, et talle pakuti Eestis varjumisvõimalusi, kuid ta eelistas minna Venemaale ja viibis seal veebruarist detsembrini 1918. Seega avanes tal soodne võimalus tutvuda Venemaal valitseva laose ning kõigepealt Punaarmee nõrkusega. Laidoner tunnistas, et just see asjaolu andis talle julguse agressorile otsustavalt vastu astuda: “Meie teised vanemad sõjaväelased, kes Eestis viibisid, ei saanud igatahes teadlikud olla punaarmee võimetest. Hiljem ülemjuhatajana Vabadussõja operatsioone juhtides teadsin kõigekülgelt, missuguse vastasega mul oli tegemist. Loen seda üheks põhjuseks, miks nii edukalt võisime sõidida enamluse vastu.” (I, 36)

4. jaanuaril 1929 intervjueris V. Kures kindral Laidoneri Vaba Maa tarbeks seoses 10 aasta möödumisega Vabadussõjas toimunud murrangust. Trükki minevates avaldustes oli kindral ettevaatlik, kuid hiljem intiimemas vestluses avaldas huvitavaid mõtteid. Ta kinnitas mujalgi öeldud sõnu, et kui Inglise laevastikku ja soomlasi ei oleks tulnud, siis oleks meil vist ots käes olnud. Laidoner rõhutas eriti Soome vabatahtlike saabumise moraalset tähtsust. Vabadussõja käigus esinenud kriitilistest momentidest kõneldes nimetas Laidoner kõige ohtlikumaks Punaarmee läbimurret Võru piirkonnas 1919. aasta kevadel. Ülemjuhataja arvates oli see ohtlikum sõja algusepäevade taganemisest ja lõpupäevade ägedatest kaitselahingutest Narva jõe joonel. Ta tunnistas: “Olin siis ööd läbi üleval ja mõtlesin, mis nüüd teha, sest reservisid ei olnud kusagilt võtta. Kui läbimurre oleks edasi arenenud, siis oleks kindlasti kõik läbi olnud, nii arvasin tookord.” (I, 25)

Ka sõda *Landeswehr*’iga pidas Laidoner raskeks, sest vastane oli hoopis teisest puust. Kuid hädast päästis Põhjakorpuse olemasolu,

mille varjus sai Eesti väejuhatuse suuri jõude Põhja-Lätti suunata. Ka märkis Laidoner, et Saksa palgasõduritel puudus sõjavaimustus, mida eestlastel teadagi ülimal määral oli.

Laidoner meenutas oma jutuaajamist Churchilliga 1925. aastal, "kes kohe pistis Lloyd George'i söimama ja ütles, et kui teda ei oleks olnud, siis oleksid üldse asjad, ka teie omad, palju paremad olnud, ja siis oleks ka asja saanud sõjakäigust enamlaste vastu. Kui enamlased oleksid kukutatud, siis oleks ka Venemaa lagunenu, sest demokraatlik Vene ei oleks kunagi saanud nii tugevaks, kui on praegu enamlik Vene. See on ka minu arvamus." (I, 26) Päevikus on juttu ka Laidoneri ja Pätsi vastuoludest. V. Kures kuulis T. Rõugult, et Ajutise Valitsuse ja seega ka Pätsi esimene kandidaat ülemjuhataja kohale oli kindral E. Põdder. Viimane oli Eestis märksa rohkem tuntud kui Laidoner ning ta olevat isegi paar päeva ülemjuhataja kohustusi täitnud. Laidoner olevat ülemjuhatajaks saanud Maapäeva juhtkonna algatusel (I, 30). Laidoneri ja Pätsi vastuolud tekkisid tõesti Vabadussõja ajal, kuid neil oli teisigi põhjusi, kõigepealt erinevad arusaamad valitsuse ja ülemjuhataja võimupiiridest.

Mõistagi oli V. Kures suurepäraselt kursis maailmapoliitika ja suurriikide eesmärkidega ning Euroopa avaliku arvamusega. Ta märkis tagantjärele Lääne demokraatlikes riikides esinenud meeleolude iseloomustamiseks, et 1930. aastatel olid Balti riigid kunagise *cordon sanitaire* 'i osa juba täitnud ning lisas: "Enne Teise maailmasõja puhkemist, kui juba oli selge, et konflikt läheneb – natsliku Saksamaa sõjapsühhoosi ja N. Liidu kui maailmapoliitika teguri esirinda nihkumise tõttu – ilmus nii Prantsuse kui ka Inglise lehtedes, peamiselt küll Prantsuse ajakirjanduses järjest artikleid, milles päris varjamatult viibati Balti riikide iseseisvuse otstarbetusele. Siis olid juba telgitagused keerutused ja kombinatsioonid täies hoos, sondeeriti pinda uuesti moodustatavateks liitudeks ja uuesti sõlmitavateks paktideks, kus N. Liit oli ette nähtud ühe osalisena. Meie, väikesed Balti riigid, pidime siin käiku tulema peenrahana." (I, 125–126)

Nii see tõepoolest oli. Eesti oli saavutanud riikliku iseseisvuse Lääne demokraatlike riikide, kõigepealt Suurbritannia toel ning eestlaste teadvuses püsis veendumus, et küllap ohu korral võib sealt jällegi abi loota. Selline kaalutus oli ekslik. Inglased hoolitsesid kõigepealt oma impeeriumi huvide eest, ei lubanud eestlastele midagi konkreetset ja 1930. aastate keskpaiku demonstreerisid oma huvipuudust kogu Läänemere piirkonna vastu. Prantslased omakorda

kartsid üha tugevnevat Saksamaad, taotlesid vastukaaluks Hitlerile koostööd Staliniga ning seetõttu olid valmis Moskva ambitsioonidele Balti riikide saatuse suhtes silma kinni pigistama.

Küllap nii iseenda kui ka laiemate hulkade tookordset meeleolu iseloomustab Kures nii: meie olime kui udus, kobasime ringi, olime ärritatud ja saime vaistlikult aru, et midagi on meie ümber käimas, kuid ei teinud sellest õigeid ega kiireid järeldusi (I, 126, 128). Tõsi küll, välisministeeriumis ja kindralstaabis oli pilt selgem. 1939. aasta suvel fikseeriti, et prantslased on meid juba maha müünud ning inglased on valmis seda tegema. Sellistes oludes püüti tugeleida Berliinist, kuid abi asemel ohverdas Hitler Balti riigid Staliniga sõlmitud salatehinguga Nõukogude Liidule.

V. Kurese päevikumärkmetes puudutatakse mõneti Eesti suhteid teiste riikidega, näiteks Poola, Läti ja Soomega. Seoses riigivanem O. Strandmani eelseisva visiidiga Poolasse on päevikus 14. jaanuaril 1930 fikseeritud: "Meid peetakse Balti riikide hulgast kõige suuremateks Poola poolehoidjateks ja n.-õ. Poola poliitika sõiduvees ujujaiks. Poola lipitseb meie ümber küll tugevasti, kas ta teeb seda aga mingist erilisest sümpaatiast, seda on raske öelda." (I, 37)

Läti ja lätlasi meenutatakse päevikus mitmelgi korral. Kurese arvates on lätlased eestlastest elavama ja aktiivsema iseloomuga, kes suudavad ka välispoliitikas eestlastest rohkem silma paista. Sellisel arvamusel oli ka kindral Laidoner, kes 14. jaanuaril 1933 ütles Kuresele, et lätlased on eestlastega võrreldes palju osavam ja energilisem rahvas ning Läti on ka diplomaatias meist tugevam. Tõsi küll, Laidoner lisas kohe, et lätlaste iseloom on meile vastuvõtmatu, ja kurtis, et Läti ei taha 1923. aastal sõlmitud liidulepingust kinni pidada. Laidoner pidas vajalikuks naabrite suhtes karmimata tooni tarvitada: "Aga halbade iseloomujoonte peale vaatamata peame oma naabrit silmas pidama. Arvan, et meie vahekorrad oleksid nüüd paremad, kui meie oleksime oma naabri vastu resoluutsemad. Nüüd on aga nii, et sõlmisime korraga majandus-, piiri- ja sõjalise lepingu. Need lepingud tehti nii, et nad on üksteisest rippuvad, et kui üks neist kaotab maksvuse, siis tühistuvad ka teised. Kui majanduskokkulepe oma jõu kaotas, oleksime pidanud üles ütlema ka sõjalise liidulepingu. Siis oleks ehk Läti kohelnud meid aupaklikumalt. Minu arvates juriidiliselt võttes liiduleping ei ole praegu maksev. Arvan, et lätlased teavad seda ka, ei tee aga sellest välja." (I, 41)

Teatavasti esines Eesti-Läti suhetes sageli

erimeelsusi, arusaamatusi ja isegi konflikte, mõlema riigi juhtkonna isiklikud suhted olid külmad. Tallinnas oldi häiritud president K. Ulmanise negatiivse suhtumise üle, kes korduvatest kutsetest hoolimata ei külastanud Eestit. Endine välisminister H. Rebane jutustas 26. aprillil 1946 V. Kuresele: “Üks targemaid lätlasi, omaaegne peaminister Skujenieks, kes oli minu sõber, tähendas mulle kord, et Ulmanis ei saa seda kunagi andeks anda ja unustada, et Läti iseseisvuse süünd toimus Eesti abil. See oli sapp tema hinges. Ulmanis oli arvamisel, et sellega oli ränk eksitus tehtud, ja et Läti oleks niikuinii iseseisvunud, teisel teel.” Kui Rebane tegi Ulmanisega juttu visiidist Eestisse, ei öelnud president midagi, kuid hiljem tähendas välisminister V. Munters, et Ulmanis oli kutse üle väga pahane (I, 141).

Pagulaste seas elavalt vaieldud küsimusele – kas oskuslikuma välispoliitikaga oleks suudetud Balti riike tabanud saatust vältida – vastas V. Kures eitavalt. 11. märtsil 1947. a. kirjutas ta päevikusse: “Ja ükskõik missugune orientatsioon meil oleks olnud, me oleks ikkagi oma iseseisvuse kaotanud. Kui nüüd keegi ütleb, et kui Päts oleks liitlastele truu olnud, siis oleks meil parem olnud – see kõneleb sama lollilt nagu Mäe, et Hitler oleks meid aidanud, kui oleksime teda appi palunud.” (I, 244–245)

Eesti sisepoliitilisi olusid käsitledes oli V. Kures kõige enam huvitatud 1930. aastatest. Vabadussõjalaste liikumise kohta märgitakse, et vapsid said tuule purjedesse juhuslike tegurite, kõigepealt suure majanduskriisi mõjul. Kures rõhutas, et uue põhiseaduse referendumil saavutatud edu ei tulenenud poolehoiust vapsidele: “Naiivsel Sirgul hakkas poolehoiuavaldustest pea ringi käima, kuid rahvas ei hääletanud sisuliselt sugugi tema poolt, rahvas hääletas Riigikogu inetu lehmakauplemise vastu.” (I, 120–121)

K. Pätsi tegevust vabadussõjalaste liikumise ohjeldamisel pidas Kures põhjendatuks ja paratamatuks. Ta kinnitas, et ilma temata oleksid vapsid võimule pääsenud ning see oleks valusalt tabanud ka Pätsiga opositsiooni asunud demokraate. Ta meenutas, et ka J. Tõnisson tegi katse vabadussõjalaste liikumise pidurdamiseks, kehtestas sõjaseaduse kogu riigis, ja seadis sisse ajakirjanduse eeltsensuuri, “kuid kõik naersid millegipärast”. Tagantjärele on väidetud, et Tõnisson lihtsalt ei suutnud võimsat voolu ohjata ning tema poolikud sammud andsid vapsidele hoogu juurde. Kures väitis, et kui Pätsi ja Tõnissoni rollid olnuks ümber vahetatud – Päts oleks rahvahääletuse ajal olnud riigivanem ja Tõnisson

tulnud tema järele –, oleks Tõnisson minema pühitud ja vapsid pukki pääsenud (I, 121).

Pärast 1934. aasta 12. märtsi Eestis kehtima hakanud autoritaarsele režiimile andis Kures korduvalt negatiivse hinnangu. Ta mainis, et oluliste küsimuste otsustamine oli kitsa ringkonna käes, ning kasutas tookordse Eesti kohta isegi väljendit “keisririik”. Ta deklareeris K. Pätsi iseloomustades: “Inimene on inimene ja selgi elukogenud ja karastatud mehel hakkas aegapidi Mussolini nägu pähe tulema. See tekitas viha. Väga palju põhjustas Pätsi-vastast opositsiooni ka see meie vana kena iseloomujoon – “ei või näha, kui teisel hästi läheb, hale süda on”.” (I, 121) Hiljem, 19. veebruaril 1952, märkis Kures päevikusse, et Pätsi-vastane opositsioon oli kodumaal siiski vähemuses, kuna rahva enamus oli selle režiimi taga (II, 235).

Kures hinnang Jaan Tõnissonile on positiivne. 7. aprillil 1945. aastal märkis Kures päevikusse, et näiliselt oli Tõnisson iseseisvuse saabudes oma elutöö – iseseisvuse ettevalmistamine – juba ära teinud, kuid tal oli oluline roll veel esimese iseseisvusperioodi lõpupäevil: “Kõigist raskeist perekondlikest sündmustest hoolimata jäi ta murdumata meheks, kelle mõtlemisvõime oli selge. Ta oli kogu oma olemises lihvitum ja selgem kui kunagi varem.” (I, 123)

V. Kures viitab korduvalt, et Pätsi ja Tõnissoni vastuolu tekkis juba nooruspäevadel, kusjuures üheks lähtepunktiks olevat olnud Pätsi korduvad katsed astuda Eesti Üliõpilaste Seltsi. “Teda ei võetud vastu – ta oli õigeusku. EÜS oli tookord luteri usu teoloogide organisatsioon, ja meie puhtrahvuslik meelsus ei kannatanud “pravoslavnõide” hõngu. Kuigi Päts usuaasjus on olnud alati indiferentne.” (I, 123–124) Kures väitel kandis Päts sellest ajast saadik viha Tartu ja selle vaimu vastu.

Selline väide on ilmselt ühekülgne. Vastuolude põhjused kahe kange mehe vahel peitusid palju sügavamal, tegemist oli erinevate maailmavaatelite ja poliitiliste tõekspidamistega. Teadagi oli just Tõnisson 20. sajandi algusest K. Pätsi ajalehe Teataja ilmunisest alates kuni esimese iseseisvusperioodi lõpuni kõnesolevas tülis ründav pool.

Et V. Kures oli aastaid J. Tõnissoni Postimehe juures töötanud, siis olid talle ka Vana Jaani nõrkused täiesti selged. Tõnisson oli absoluutselt veendunud oma seisukohtade õigsuses, ei talunud kriitikat ning läks tülli oma kaastöölise ja mõttekaaslastega, kes talle vastu vaidlesid. J. Laidoner ütles pärast esimest kohtumist J. Tõnissoniga jaanuaris 1919. a.: “Igapidi kena mees

–õpetas mind sõdima!” (I, 30) Üks baltisakslasest poliitik iseloomustas teda sõnadega: armas Jumal teab kõike, aga Tõnisson teab veel paremini. V. Kures hinnangul ei olnud Pätsi ja Tõnissoni koostöö võimalik “peamiselt Tõnissoni raskete iseloomuvigade tõttu”. (I, 123) 1. augustil 1945 kirjutas Kures päevikusse: “Meie mänguruum oli kahe sellise isiksuse jaoks väike, nad oleksid pidanud Inglismaal sündima.” (I, 152)

V. Kures päevik kajastab mõneti ka baasiperioodi ning Eesti Vabariigi hukkumist. Kõige rohkem huvitas autorit küsimus: kuidas Eesti juhtkond Eesti olukorda hindas ning milles nähti väljapääsu?

Teatavasti tegi valitsus tookord halva mängu juures hea näo. Moskvale demonstreeriti ja mõnikord ka teeseldi lojaalsust, alistuti survele, tehti täiendavaid järeleandmisi jne., ning seda kõike eesmärgiga võita aega ning rasked ajad üle elada. Kujukaks näiteks on V. Kures arvamus ühest E. Laamani juhtkirjast, kus baasidelepingule anti positiivne hinnang ning Stalinit võrreldi Peeter Suurega. Kures kuulis, et Laaman oli selle juhtkirjaga palju vaeva näinud, ning lisas: “Mäletan, see oli hästi kirjutatud ja mõeldud muidugi meelitusena enamlastele ja Stalinile, et nad meiega hästi käituksid. See oli meie lojaalsuse tunnistus, mis aga midagi ei aidanud.” (I, 198)

Ka Laidoneri adjutant kapten Jaakson kinnitas: “Laidonerile näidati küll suurt austust Moskvast, kuid ta teadis, mis meid ootab. Enne sinnasõitu võeti otsus, et me peame kõnelema Venest ainult head. See oli taktika. Laidoner teadis üht ja kõnele teist.” (I, 211–212) Mõistagi põhjustas Eesti juhtkonna selline suhtumine ohtlikku naaberriiki mitmel pool, eriti noorte seas, palju meelepaha.

22. mail 1945 kirjutas Kures päevikusse: “Katsun ikka kõigilt küsida, kas Päts tõesti uskus baaside ajal, et meie kodumaaga midagi ei juhtu, kas ta oli õieti informeeritud, mis maailmas sünnib ja võib sündida.” (I, 150)

Mitu Pätsiga suhelnud isikut kinnitas, et president ei paistnud eriti mures olevat. Vana tuttav Teataja aegadest P. Olak märkis, et baasidelepingu sõlmimise ajal oli Päts väga löödud ning Laidoner ja Jürima pidid ta ühelt valitsuse koosolekult peaaegu ära kandma. Kuid 1940. aasta mais oli president rahulik ning tuleviku pärast ei muretsenud (I, 150–151). H. Rebane väitis, et veel siis, kui Punaarmee oli riigi okupeerinud, olevat Päts arvanud, et Eesti jääb “võrdlemisi iseseisvaks” (I, 155). Sama oli ta öelnud teistele isikutele.

Sedalaadi illusioonide allikas on teada. Ždanov ise oli Pätsile ja teistele isikutele lubanud, et Eesti sisemises elus radikaalseid ümberkorraldusi ei tule. K. Päts kinnitas Saksa saadikule H. Frohweinile, et ta püüab päästa, mis päästa annab, ega usu, et Varese valitsus Eesti otsesele sovetiseerimisele asub. Kuid Päts lisas: muidugi võivad venelased valitsust kõigeks sundida.

Korduvalt on väidetud, et K. Päts ja paljud teisedki tookordsed juhtivad tegelased lootsid lahenduse saabumist Saksamaa peatsest kallaletungist Nõukogude Liidule. Ka V. Kures kuulis K. Pätsiga kokku puutunud isikutelt sedasama (I, 285, 289).

Seoses tookordsete sündmustega pühendas V. Kures silmapaistvalt palju tähelepanu ilmselt oma hea tuttava Hans Kruusi isikule. Ta on päevikus korduvalt märkinud, et oleks Kruus ülikooli rektoriks saanud, oleks tema elutee kulgenud teist rada. 28. juulil 1950 ütles Kures professor J. Perlitzile: “Olen ikka öelnud, et kui Päts oleks Kruusist ülikooli rektori teinud, oleks ehk Kruus praegu siin meiega, sest Kruusi eluideaal oli rektoriks saada. Perlitz ütles, et ega Päts seda ikka ei oleks saanud teha.” Ka ülikoolis oli juttu olnud Kruusist kui rektorist, kuid Perlitzi hinnangul ei oleks tema kandidatuur läbi läinud (I, 417).

V. Kures – ja mitte ainult tema – arvates oli Kruus kujunenud Tartu opositsiooni tegelikuks juhiks ning loomulikult mõistis tema hilisema tegevuse hukka. Kuid samas esitas ta rea isikute arvamuse, et Kruus olevat 1940. aasta suvel püüdnud mingisugust kolmandat teed leida. August Ots kinnitas: “Kruus oli veel baaside ajal rahvusliku salaühingu liige. Kui ta valitsusse läks, oli ta veel nagu väiksest rahvuslane. Ta rääkis veel mõningaid asju välja, hoiatas inimesi ja käskis mitmel ära minna, muuseas Aleksander Hellatil. Kui ta kuulis, et Hellat ikka veel kohal on, ütles ta, et mida see hull veel ootab.” (I, 344) Nagu teada, lootis Kruus koos mõttekaaslastega saavutada Mongoolia eeskujul rahvademokraatliku riigi staatuse ja kutsus Tartust professor A. Kliimanni uut põhiseadust välja töötama. Teadagi olid lootused, et Eesti võiks pääseda NSV Liidu koosseisu lülitamisest, täiesti naiivsed ja põhjendamatud ning päästa ei saanud enam midagi.

Mõneti kajastuvad päevikus ka Saksa okupatsiooni aastate olud. Juttu on veretegudest: “Algul tapeti inimesi ju päris juhuslikult.” (I, 349) Juttu on juutide saatusest ning viidatakse, et vapsimeelsetena tuntud korporatsioonide

liikmed aitasid pahempoolseid üliõpilasseltside liikmeid surma saata. Kures kuulis positiivseid arvamusi K. S. Litzmanni ning esialgu sõjaväe-administratsiooni juhi kindral F. von Roques'i kohta ning väga palju negatiivset igasugustest teistest juhtivatest tegelastest. Vaid Tallinna linnakomissar W. Mentzel olevat olnud enam-vähem haritud mees, teised aga jõhkrad vee-randharitlased või vaimsed pagarid.

Mõndagi on kirja pandud ka Hjalmar Mäe kohta. Näiteks tookordne Nõmme linnapea V. Sojamaägi väitis: "Mäe jutustas suure hasardiga ja veenvalt – mulle jäi mulje, et ta seda ise uskus – et varsti ulatub meie riik kuni Ilmeni järveni, muret teeb aga, kuidas seda riiki inimestega täita, elanikkond jääb hõredaks. Vist ei jää muud üle, kui mitmenaisepidamist legaliseerida. Meie rahvas peab suurenema." (I, 194)

V. Kures lisas omalt poolt H. Mäe kohta: "Hiljem ta jättis Ilmeni jutu, kui ta aru hakkas saama sakslaste plaani tagamõttest, kes kavat-sesid meid oma aladelt ära ajada Vene aladele. See oli see meie kodumaa administratiivpiiride laiendamine! Paljud arvavad, et Mäe seda plaani alles tüki aja järel taipas." (I, 195)

V. Kures fikseeris August Otsa väite, nagu oleks ka J. Uluots uskunud võimalust Eesti pii-ride laiendamisest kuni Novgorodini. Ots lisas: "Uluotsa eesistumisel tuli üks komisjon kokku, kus arutati neid küsimusi ja asuti juba praktiliselt Eesti alla tulevate aladel venekeelseid kohani-mesid eestistama. Novgorod oleks jälle olnud Nygård või Nogardi."

J. V. Veski olevat vuntse silitades teinud ettepaneku nimetada mingi koht H. Mäe auks Mäesteks. Kui professor J. Mägiste viitas, et Tartu on jälle Dorpat, olevat Uluots öelnud, et linnade nimed, kus on alla 2000 elaniku, jäävad eestikeelseks (I, 180-181).

Stockholmis elades tundis Kures jätkuvalt huvi kõige selle vastu, mis okupeeritud Eestis toimus. Ta püüdis sellekohast informatsiooni hankida kõikjalt, kust aga sai, ning koostas tema käsutuses olnud teabekillukestest üldistavamaid ülevaateid. Need saadeti Eesti välisesindajatele, kuid sedalaadi materjali eest olid teatud välisriigi esindajad valmis ka maksma. 23. septembril 1946 on päevikusse märgitud: "Kõnelused Linkhorsti ja H. Tõnissoniga. Tahavad minu informatsioo-nimaterjale ilma rahata saada, aga ise kauplevad nendega." (I, 208)

V. Kurese päevikumärkmed kinnitavad veen-valt: rida aastaid elasid pagulased või vähemalt suurem osa neist lootuses, et peagi jõuavad nad taas kodumaale. Loodeti, et Lääne demokraat-

likud riigid hoolitsevad Stalini poolt ikestatud rahvaste saatuse eest ja Moskvale avaldatud survega sunnivad Nõukogude juhtkonda järele andma. Sageli kõneldi ka sõja puhkemise võima-lusest, mis pidi tooma vabanemise ka eestlastele. 6. märtsil viitas Kures Churchilli tuntud hoia-tuskõnele Fultonis ja selle tulemustele: "Jälle, nagu 1941. aasta suvel kodumaal, igatsetakse sõda. Aga kas mõeldakse sellele, mis järeldu-sed sõjal on meie põlvele? Me võime täielikult hävineda." (I, 188)

Kohe pärast aatomirelva kasutamist Jaapani vastu 11. augustil 1945 on päevikusse märgitud: "Vist on see, mis ma sellesse raamatusse kirjutan praegu, kõige tähtsam ja olulisem, mis ma kuna-gi olen kirjutanud." Ja edasi: "Tulgu sellest [s. o. aatomipommist – H. A.] ka meie põrmutallatud kodumaale kasu, koitku siit meile uus elu ja ülestõusmine, andku see meile uut usku, vastu-pidavust ja elujõudu. Ehk saavad meie silmad näha veel kodumaa mulda." (I, 153) Sedalaadi märkmeid leidub päevikus palju.

Seoses Korea sõja puhkemisega 1950. aasta juunis levisid kuuldused sõja levimisest ja võima-likust kojupääsemisest. Tõsi küll, samas kardeti, et eestlaste julgeolek Rootsis võib sõja puhul ohtu sattuda, ning taas elavnes emigratsioon välismaale, peamiselt Kanadasse.

Teemaks, millele V. Kurese päevikus kõige enam tähelepanu pööratakse, on Rootsi eestlas-konna omavahelise võistluse ja võitlusega seotud probleemistik. Autoritaarse režiimi aastatel kodumaal sordiini all olnud vanad vastuolud omandasid paguluses teatavasti taas ülimalt terava vormi. Põhiline heitlus käis endiselt "Tõnissoni meeste", s. o. Tartu opositsiooni ja keskerakonna esindajate ning "Pätsi meeste" – põllumeestekogude ja Isamaaliidu ringkon-dade vahel. Tunda oli ka vabadussõjalaste ja Saksa okupatsiooni ajal mingit rolli mänginud tegelaste, aga ka sotsialistide mõju. Lisaks tekkis uusi poliitilisi grupeeringuid. Suuremad rühmi-tused löid oma häälekandja ning ajalehed olid omavahel pidevas sõnasõjas.

11. septembril 1945. a. märkis V. Kures päe-vikusse: "“Välis-Eesti” ümber on moodustunud oma ringkond, "Eesti Teataja" ja Eesti Komitee ümber oma, need ringid on juba suletud ja ei võta uusi juurde, õigemini ei lase ligi. Need ringid korraldavad endid igatepidi, nii ideo-loogiliselt kui ka muidu. Aatompommi järel on kodumaale pääsemise võimalus tõsiasjaks muutunud. On oluline, kes sinna esimesena ja korraldatud rühmana jõuab. Kaks eelnime-tatud rühma võivad kodumaale jõudes oma

siinset edumaad kasutada ja kohe aktiivsesse tegevusse astuda. Nad võivad silmapaistvateks kujuneda tulevases Asutavas Kogus, nad võivad majandusministeeriumilt krediite saada esimestena jne. See kõik tähendab teistest ettejärdumist.” (I, 156) V. Kures lisas: “Grupp pagulasi, peamiselt vapsid ja Saksa okupatsiooni aegsed funktsionäärid (peamiselt korp. “Estica” ja “Sakala” mehed), kes kardavad, et neid vastu seina surutakse vanade pattude pärast, alustasid kolmanda lehe “Vaba Eesti” asutamise mõtte.” (I, 156)

V. Kures ise asus tööle ajalehe Stockholms-Tidningen Eestlastele toimetusse. Ta taotles, et vahekorrad oleksid leplikumad, et võitlevad pooled ei sildistaks üksteist sõnadega “fašist”, “nats”, “vaps”, “neovaps”, “autoritaar”, “roosa”, “kommunist” jne. ning et lõpeks pagulaste jaotamine esimese ja teise järgu eestlasteks. Asi oli ka selles, et Kurese hinnangul omandasid endise keskerakonna ringkonnad emigrantide poliitikaalus, samuti 1947. aastal loodud Eesti Rahvusnõukogus liigselt domineeriva positsiooni ja tõrjusid teiste töekspidamiste või mineviku-ga isikuid kõrvale. Kuresele oli Rahvusnõukogu juhtkonna ja eriti selle esimehe A. Rei tegevus vastumeelne, ta oli pigem seotud 1950. aasta detsembris loodud Vabade Eestlaste Keskor-ganisatsiooniga.

10. veebruaril 1950 märkis Kures päevikusse Rahvusnõukogu koosoleku kohta: “Koosoleku tase oli madal. Sõimati opositsiooni, aga meile ei ole selge, kes see opositsioon on. [– – –] See “isamaa, isamaa” hüüdmine on tehtud äriks, endale vastiku reklaami tegemiseks. [– – –] Era-konnad koosnevad imikuist, dekoratsioonidest, et vanadel oleks hea kantseldada.” (I, 386)

Päevikus on korduvalt juttu kõiki pagulasi ühendava keskuse loomisest, kuid sellest ei saanud asja, sest “Rei on vastu. Ainult see väike klikk on isamaa päästmise patendi võtnud.” (II, 432) Mõistagi süüdistasid ka Rahvusnõukogu ja A. Rei ümber koondunud isikud oponente mitmesugustes pattudes.

Mõnikord arutati pagulaskonnas ka seda, kuidas vabastatud Eestis asjad peaksid arene-ma. Avaldati arvamust, et “meie”, kes me Eesti iseseisvuse eest oleme võidelnud, peame platsi puhtaks lööma, võimul olema ja kollaborante karistama. Kord 1950. aastal pörutas A. Rei ru-sikaga lauale ja deklareeris, et kahe aasta pärast võtab ta kodumaal kõik isamaa reeturid vastu-tusele ja paneb vangitorni (I, 390). Tookordseid vastuolusid ning Saksa okupatsioonipäevade kogemusi arvestades soovitas üks Eesti olusid

tundev välismaalane (L. Vaganay), et mõni erapooletu ja humaanne riik peaks pagulaste tagasimineku ajaks Eesti mõneks kuuks oku-peerima. “Muidu tuleb üks kole sisevõitlus ja vastastikune tapmine.” (I, 317)

Teistsuguseid arvamusi oli kuulda harva. Vaid J. Sikkar tähendas, et “praegu ei ole muud reaalselt ette näha, kui see, et meil, kodanlikul elemendil, kes me oleme kodumaalt väljas, tuleb ehk koaleeruda kodumaal kommunistidega, umbes samas vormis, nagu toimuvad nüüd koalitsioonid Ida- ja Kagu-Euroopas N. Vene mõjualustes maades” (I, 156).

V. Kures ise püüdis emigrantide ladvikus mõllavatest kirgedest eemale hoida, kuid ajakir-janikuna oli ta paratamatult sunnitud sekkuma. Tema päevik kubiseb sellistest hinnangutest, nagu “võitlevad pooled terroriseerivad üksteist. Vastik!”; “EÜS ja kõik korbid on kui omava-hel võitlevad india kastid”; “Kõik on kokku hullumaja”. Kures kurtis, et selline olukord vihastab ja teeb närviliseks ning kord märkis resigneerunult: “Niipea kui mõnelt reisilt tagasi Stockholmi tuled, annad endale sõna, et nüüd hoiad end sellest sitast seltskonnast eemale, aga ikka ja jälle tõmbab see klikk enda sisse, ja jälle pead pettunult tunnistama, et ei jõudnud sõna pidada.” (I, 401)

Niisiis tuleb tõdeda, et Voldemar Kurese päevikutes leidub hulgaliselt huvitavaid andmeid nii esimese iseseisvusperioodi, okupatsiooni-aastate kui ka eestlastest pagulaskonna elust-olust ja tegevusest Rootsis. Tegemist on osalt tõeste faktidega, osalt aga kuulduste, oletuste, arva-muste või ka lihtsalt klatsiga. Päeviku põhjal otsustades oli Kures üsna emotsionaalse karak-teriga mees, kes oma subjektiivsed arvamused päevasündmustest ja nendega seotud isikutest siiralt kirja pani. Et hetkeimpulsi mõjul tehtud hinnangud võivad ka vääraks osutuda, ei teeks paha, kui päeviku lugejatel oleks küllaldaselt kriitilist meelt. Ka Kures ise osales pagulaste vaidlustes ja nägelemistes, kusjuures ta enda ajakirjanduslikud võttes ei tarvitsenud alati täiesti korrektsed olla.

On muidugi kahju, et osa Kurese päevikutest on kaduma läinud. Nii ei leidu publitseeritud köidetes midagi autori tegevusest riiklikus propagandatalituses ega selle asutuse telgita-gustest.

Asjahuvilised lugejad loodavad, et peagi avaneb võimalus tutvuda kõnesoleva päeviku järgmise köitega.

Heino Arumäe